

HAYRATLANISH HISSIYOTINING INSON KOGNITIV FAOLIYATIDAGI O'RNI

Toshquvvatov Xayrulla Lutfulla o'g'li

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola inson mohiyatining asosiy jihatlaridan biri sifatida hissiy holatlarning aks etishiga bag'ishlangan. Asosiy e'tibor kognitiv-informatsion vaziyatda, xususan, tafakkur jarayonida muhim rol o'ynaydigan "hayrat" hissiyotiga qaratiladi. Ushbu maqola "hayrat" hissiyotining xususiyatlarini aniqlashga va uning asosiy hissiy birliklar orasidagi o'rnini aniqlashga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: hissiyotlilik; hayrat; neytral, tafakkur.

Hissiyotlar inson mohiyati va faoliyatining eng muhim jihatlaridan biri sifatida tilga insonning hissiy holatlarining aks ettirilishi nuqtai nazaridan qiziqish uyg'otadi.

“Emotion” so'zi fransuzcha “emotion” so'zidan olingan (lot. “emoveo” – hayajonga solaman). Umuman hissiyotning nima ekanligini va uning bilish jarayonlarida qanday o'rin tutishini tushunish uchun, avvalo, zamonaviy tadqiqotchilar hissiyotga qanday ta'rif berishlarini aniqlash kerak. V.I. Shaxovskiyning ta'kidlashicha, "hissiyotlar dunyoni aks ettirishning bir shaklidir, ular dunyo voqealari va hodisalarning inson uchun ahamiyatini aks ettiradi" [Shaxovskiy 1987: 23-24]. Hissiyotlar bu ahamiyatni alohida inson uchun baholash yo'li bilan ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotchi V. A. Maslova "affekt" va "hissiyot" tushunchalarini aniq ajratib ko'rsatadi. U "hissiyot" atamasini psixik jarayonlar va holatlar guruhini anglatish uchun qo'llaydi. "Aslida hissiyot — bu faqat hissiy jarayonlar va holatlar yig'indisini tashkil etuvchi shakllardan biri. Affekt esa ongni toraytiruvchi va shaxsning o'z-o'zini nazorat qilish darajasini pasaytiruvchi kuchli, qisqa muddatli hissiy qaynashdir" [Maslova 1995: 188–190]. S. L. Rubinshteyn fikricha: "Har qanday haqiqiy hissiyot odatda affektiv va intellektual, tuyg'u va bilish birligidan iborat" [Rubinshteyn 1999: 562].

Hissiyotlar to'g'ridan-to'g'ri voqelikka reaksiya sifatida paydo bo'lmaydi, balki bu voqelikning bilish jarayonlarida talqin qilinishi natijasida yuzaga keladi. Shaxsning hissiy tajribasi dunyo haqidagi ko'p o'lchovli ma'lumotlarni qabul qilish va tafakkur jarayonida qayta ishlash natijasida shakllanadi.

"Hayrat" hissiyoti baholashning noaniqligi, hissiyotlar tizimida uni ijobiy yoki salbiy bo'lgan darajalarga to'g'ridan-to'g'ri ajratishning imkonsizligi bilan ajralib turadi. Masalan, "xursandchilik" hissiyoti ijobiy his-tuyg'u deb hisoblanadi, "g'am" esa salbiy, lekin "hayrat" hissiyoti bu tizimda oraliq darajada qoladi. "Hayrat" hissiyotining insonning hissiy tajribasidagi o'rnini aniqlash uchun uni qaysi kognitiv-informatsion vaziyatning qaysi bosqichida shakllanishini kuzatish zarur.

Emotivlik baholash bilan bog'liq bo'lganligi sababli, hayrat hissiyotining shakllanishi tafakkur bosqichida, hodisalarni baholash jarayonida yuzaga keladi deb taxmin qilish mumkin. Haqiqatan ham, ko'pgina ingliz tilidagi izohli lug'atlar "hayrat"ni kutilmagan yoki noodatiy hodisa bilan bog'liq to'satdan paydo bo'lgan tuyg'u sifatida ta'riflaydi. Boshqacha aytganda, biz agar yangi ma'lumot (hodisa) eski ma'lumotlarga (xotiramizdagi tajribalar) o'xshamasa hayratga tushamiz. Bizning hayratlanishimiz shu bilan bog'liqki, yangi hodisa avvalgi tajribaga mos kelmaydi. Shu bilan birga, birinchi bosqichda bu hissiyot ijobiy yoki salbiy baho bermaydi, u neytral hisoblanadi. Keyingi bosqichda esa tafakkur jarayonida shaxs o'zi uchun hodisaning ijobiy yoki salbiyligini belgilaydi va "xursandchilik", "g'am" va boshqalar kabi hissiyotlarga aylanadi.

Tafakkur jarayonida shaxs xotirasida saqlangan ma'lumotlarni yangi, persepsiya orqali olingan ma'lumotlar bilan taqqoslaydi. Agar taqqoslash natijasida katta farqlar mavjud bo'lsa, "hayrat" hissiyoti yuzaga keladi. Bu holatda matnda shaxs hayratga tushganida ko'rgan, eshitgan, o'qigan yangi ma'lumot kutilmagan, g'ayrioddiy yoki uning dunyoqarashiga mos kelmaganligini bildiradi. Shunday qilib, "unbelievable", "unexpected", "unusual", "strange", "odd" kabi leksik birliklar ingliz tilida "hayrat" konseptini ifodalashning belgilari hisoblanadi.

"Hayrat" hissiyoti kuchli va yorqin bo'lsa, ingliz tilidagi matnlarda "hayrat" hissiyotining kuchliligi sintaktik jihatdan hayqiriq gaplar va leksik jihatdan "slightly", "much", "hard" kabi so'zlar orqali ifodalanadi.

Tafakkur jarayonida shakllangan hissiyot nutq faoliyati bosqichida to'la ifodalanadi. Masalan: biron bir kishi do'stidan nimanidir takroran so'rayapti va uning jiddiyligiga shubha qilmoqda (To who? You, Aziz?). Ushbu misol "hayrat" hissiyotining neytral xususiyatini ko'rsatadi. Bu misollarda qahramon tomonidan voqealarga nisbatan ijobiy yoki salbiy baho berilganligini ko'rsatuvchi belgilar yo'q.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, shaxsning hissiy tajribasida "hayrat" hissiyoti juda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u bilish jarayonlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu hissiyot insonning tafakkur jarayonida, ya'ni yangi ma'lumotlarni avvalgi tajribasi bilan taqqoslashda paydo bo'ladi. Nutq faoliyatida esa ushbu hissiyot ko'pincha ijobiy yoki salbiy baholar bilan bog'liq holda ifoda etiladi. Ammo "hayrat" hissiyoti boshqa hissiyotlardan farqli ravishda aksiologik jihatdan neytral hisoblanadi. Bu uni boshqa hissiyotlardan ajratib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лепенышева А.А. К вопросу о роли эмоции «удивление» в когнитивно-информационной деятельности человека, Российская и зарубежная филология, Вып. 1(13), 2011, 45-51
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер Ком, 1999. 705 с
3. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж: Изд-во ЛКИ, 1987. 192 с
4. Ortony A., Clore G.L., Collins A., The Cognitive Structure of Emotions. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1990. 224 p.